

ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Όπως γνωρίζουμε, ουσιαστικά η Βυζαντινή ιστορία δεν έχει αρχή, γιατί η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ουδέποτε ιδρύθηκε, ουδέποτε γεννήθηκε, αλλά διαμορφώθηκε εξελικτικά με το πέρασμα του χρόνου με την αλληλεπίδραση στοιχείων τα οποία προϋπήρχαν ως επί το πλείστον από την οριστική της διαμόρφωση. Είναι λοιπόν από τα πράγματα αδύνατο να προσδιορίσει κανείς τις σχέσεις εκκλησίας και κράτους στο Βυζάντιο σε ικανοποιητικό βαθμό, αν δε λάβει υπόψη του αυτή την εξελικτική διαμόρφωση. Απ' την άλλη πλευρά, αν δε ληφθούν υπόψη η μακρόχρονη ύπαρξη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και η ρευστότητα των σχέσεων μέσα από το σχήμα της εξέλιξης, δεν μπορούμε να μιλάμε για σχέσεις ανάμεσα στην εκκλησία και το κράτος κάθε φορά, αφού διαφορετικοί παράγοντες κάθε φορά διαφοροποιούσαν αυτές τις σχέσεις. Αυτό λοιπόν που απομένει είναι να δούμε τις γενικές σχέσεις εκκλησίας και κράτους, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στα πλαίσια ενός πολιτεύματος.

Το γεγονός ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία μπόρεσε να διατηρηθεί χίλια εκατό χρόνια οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στις αρετές που είχε το πολίτευμα και η διοίκησή του. Λίγα κράτη υπήρξαν οργανωμένα με τρόπο που να ταιριάζει τόσο πολύ με την εποχή. Η οργάνωση αυτή δεν ήταν έργο συνειδητό, που έγινε από ένα άνθρωπο ή σε μια στιγμή. Βασικά ήταν κληρονομιά του ρωμαϊκού παρελθόντος. Όσο περνούσαν όμως οι αιώνες συνεχώς αναπροσαρμοζόταν και συμπληρωνόταν, ώστε να μπορεί να ανταποκρίνεται στις ποικίλες ανάγκες τους.

Ο Αυτοκράτορας ήταν διάδοχος των Ρωμαίων καισάρων και των μοναρχών της Ανατολής. Οι Βυζαντινοί Αυτοκράτορες θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως τους αληθινούς κληρονόμους των Ρωμαίων καισάρων, αλλά τώρα φόρεσαν και το διάδημα των βασιλέων της ελληνοιστικής εποχής. Το Βυζαντινό κράτος λεγόταν πάντοτε «**Ρωμαϊκό**». Με τον καιρό **μεταβλήθηκε σε «Ελληνικό**», χωρίς όμως ποτέ να χωριστεί από το όνομα Ρωμαϊκό. Στο πολίτευμα λοιπόν ο Βυζαντινός Αυτοκράτορας είναι απόλυτος μονάρχης, όπως δηλαδή διαμόρφωσαν την αντίληψη περί αυτοκρατορίας ο Διοκλητιανός και ο Μ. Κων/νος. Ο Αυτοκράτορας είναι η ανώτατη εξουσία του στρατού, της διοίκησης, της νομοθεσίας, των οικονομικών, κεφαλή και προστάτης της θρησκείας. Τύχαινε αποθέωσης και ως θρησκευτικός αρχηγός. Ο χριστιανός Βυζαντινός Αυτοκράτορας έπρεπε να εγκαταλείψει τη θεοποίηση, από δε του Γρατιανού το 379 και τον τίτλο *pontifex Maximus*. Ως υπόλειμμα παλιότερων αντιλήψεων παρέμεινε η ιερότητα του προσώπου του Αυτοκράτορα, ο οποίος θεωρείται ως εκλεκτός του θεού, κυβερνά « εν ονόματι του Δεσπότη Ιησού Χριστού» και **υπογράφει: «εν Χριστώ τω θεώ πιστός βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων**». Εμπνέεται από χριστιανικές ηθικές αρχές, της αμερόληπτης δικαιοσύνης, της ευεργετικής αγαθότητας, και είναι **προστάτης της Ορθοδοξίας, της εθνικότητας της εποχής**. Αιρετικός δεν μπορεί να γίνει Αυτοκράτορας, είναι εχθρός του έθνους των ορθοδόξων. Διατήρησε λοιπόν ο Βυζαντινός Αυτοκράτορας όνομα και άλλες ρωμαϊκές παραδόσεις, αλλά το νόημα της εξουσίας του έγινε ανθρωπιστικό και χριστιανικό.

Η Ρωμαϊκή ιδέα της εξασφάλισης της ομαλής διαδοχής δια της συναρχίας, όπως κατά την τετραρχία των Αυγούστων και Καισάρων, επιζεί και στο Βυζάντιο και οι Βυζαντινοί Αυτοκράτορες ανακηρύσσουν συμβασιλείς Αυγούστους, ένα ή περισσότερους, συνήθως γιούς τους, για να εξασφαλίσουν τη δυναστεία τους. Οι συμβασιλείς τιμιόνταν κατά το τυπικό της Βυζαντινής Αυλής, αλλά δεν εξουσίαζαν. Ένας μόνο ήταν ο πραγματικώς κυβερνών Αυτοκράτωρ, ο οποίος γι' αυτό και υπέγραφε: «Βασιλεύς και Αυτοκράτωρ Ρωμαίων».

Θεωρητικά ο Αυτοκράτορας εκλεγόταν. Γι' αυτό το σκοπό συνεργαζόταν η σύγκλητος, ο στρατός και ο λαός. Όταν ο θρόνος χήρευε, ο Αυτοκράτορας μπορούσε

να ανακηρυχτεί είτε από τη σύγκλητο, η οποία με την πάροδο του χρόνου περιορίστηκε σε λίγους ανώτατους επίσημους της Αυτοκρατορίας, είτε από το στρατό, από τον οποίο πάλι ένα μικρό μέρος ενεργούσε για λογαριασμό ολόκληρου του σώματος. Ο λαός τέλος χρειαζόταν για να συμπληρωθεί μια ολόκληρη συνταγματική διαδικασία Αυτή η λαϊκή συγκατάθεση εκφραζόταν με επευφημία του λαού, τον οποίο αντιπροσώπευαν οι πολίτες της Κων/λης, που συγκεντρώνονταν παραταγμένοι πανηγυρικά.

Τέλος από το 450 από τη στέψη του Μαρκιανού ή από το 457 με τη στέψη του Λέοντα Α΄, προστέθηκε η στέψη, ένα σημαντικό γεγονός, η οποία από τον έβδομο αιώνα συνήθως τελούνταν στην Αγία Σοφία από τον Πατριάρχη. Όμως, σ' αντίθεση προς τη στέψη των δυτικών Αυτοκρατόρων, την οποία ο παπισμός καθιέρωσε σαν ένα από τα πιο σημαντικά δικαιώματα της εκκλησίας, ο Πατριάρχης επισημοποιούσε τον Αυτοκράτορα κατά τη στέψη όχι σαν αντιπρόσωπος της εκκλησίας, αλλά σαν αντιπρόσωπος των εκλεκτόρων · και η συνεργασία του δε θεωρούνταν αναγκαία για τη νομική επικύρωση της εκλογής. Εντούτοις μόνο ένας σχετικά μικρός αριθμός από τη μακριά σειρά Αυτοκρατόρων ανέβηκε στο θρόνο χωρίς την ευλογία του Πατριάρχη, γιατί, κατά αρχαία συνήθεια, μόνο ο ηγεμόνας, που εκλεγόταν κατά τα καθιερωμένα, είχε το δικαίωμα να δώσει λύση στο πρόβλημα της διαδοχής κατά τη διάρκεια της ζωής του, ονομάζοντας ένα ή δύο συναυτοκράτορες, τους οποίους επέλεγε ελεύθερα κατά τη δική του κρίση. Σ' αυτή την περίπτωση ο Αυτοκράτορας συνήθως τελούσε ο ίδιος την τελετή της στέψης, όπως έκανε πάντοτε όταν στεφόταν η Αυτοκράτειρα..

Ο Αυτοκράτορας, από τότε που αναγνωριζόταν, ήταν το μόνο υποκείμενο στο οποίο περιερχόταν η εξουσία, ήταν ο τοποτηρητής του Παντοδύναμου και είχε απόλυτη επίγνωση ότι **ήταν η κεφαλή της εκκλησίας.** «Βασιλεύς και ιερεύς ειμί», έγραψε ο Λέων Ίσαυρος στον Πάπα και ισχυρίστηκε ότι ο Θεός «το κράτος της βασιλείας εγχειρίσας ημίν ηυδόκησε... κατά Πέτρον την κορυφαιοτάτην των αποστόλων ακρότητα ποιμένειν ημάς εκέλευσε το πιστότατον ποίμνιον».

Ο Ιουστινιανός Α΄ είχε καθορίσει ότι ήταν δικαίωμα του Αυτοκράτορα να προβαίνει σε διακηρύξεις δογματικής φύσης και ήδη ένα από τα καθήκοντά του ήταν να **προεδρεύει στις συνόδους της εκκλησίας ή να ορίζει πρόεδρο,** όταν δεν πήγαινε ο ίδιος . **Τον Πατριάρχη στην πραγματικότητα τον διόριζε ο Αυτοκράτορας,** θεωρητικά εκλεγόταν από το σώμα των επισκόπων, και είχε ο Αυτοκράτορας τη δυνατότητα να τον καθαιρέσει, συγκαλώντας μια σύνοδο υποταγμένη στη θέλησή του. Το μόνο όπλο που μπορούσε να χρησιμοποιήσει ο Πατριάρχης εναντίον του Αυτοκράτορα ήταν ο αφορισμός.

Επιπλέον ο Αυτοκράτορας ήταν ο μόνος και απεριόριστος νομοθέτης, ήταν ο ανώτατος δικαστής, γιατί ήταν ο τελικός ερμηνευτής των νόμων.

Καθήκον του Αυτοκράτορα ήταν η εξασφάλιση της ενότητας και της ευτυχίας της εκκλησίας. Η εκκλησία είχε γίνει κρατική εκκλησία, ήταν εντός της πολιτείας και ήταν μέρος της κρατικής οργάνωσης. Αυτό με τη σειρά του δε σήμαινε πως η εκκλησία είχε δευτερεύοντα ρόλο αποκλειστικά στο Βυζαντινό κόσμο. Στις τελετές του 10^{ου} αιώνα λ. χ., Αυτοκράτορας και Πατριάρχης προέβαιναν σε αμοιβαία δημόσια προσκύνηση. Όταν ο Ιουστινιανός προβάλλει το δικαίωμα του Αυτοκράτορα να επιβλέπει τις υποθέσεις της εκκλησίας, δεν το κάνει στηριζόμενος σε κάποια ιερατική εξουσία · αυτό ισχύει και στην περίπτωση που χρησιμοποιεί τη νομοθεσία για να προστατέψει τις ψυχές των υπηκόων του από τους κινδύνους των αιρέσεων. Όταν πάλι ο πατριάρχης Μηνάς μιλάει για υποταγή της εκκλησίας στην πολιτεία λέγοντας ότι δεν έπρεπε να γίνεται τίποτε στην ιερή εκκλησία αντίθετο στην πρόθεση και στη θέληση του Αυτοκράτορα, τα πράγματα δε μεταβάλλονται.

Παρόλο ωστόσο που συνταγματικός έλεγχος για την εξουσία του Αυτοκράτορα δεν υπήρχε, η απολυταρχία του Αυτοκράτορα ήταν περιορισμένη. Αναγνώριζε πάντα την υποχρέωσή του να σέβεται τους θεμελιώδεις νόμους του Ρωμαϊκού λαού. Ο λαός ανέμενε να τηρεί τους νόμους ο ίδιος ο Αυτοκράτορας, αφού ο ίδιος ήταν ο μόνος νομοθέτης. Ο Αυτοκράτορας ήταν η πηγή όλων των νόμων αλλά, κατά τρόπο παράδοξο, ο νόμος έμεινε πάντα κάτι ανώτερο από τον Αυτοκράτορα. Επειδή καμιά ανθρώπινη αρχή δεν ήταν δυνατόν να ζητάει από τον Ιουστινιανό να λογοδοτεί, ο Πάπας Αγαπητός τον παρότρυνε να τηρεί με μεγάλη προσοχή τους νόμους. Ο Λέων ο Ίσαυρος δήλωσε ότι ήταν καθήκον του Αυτοκράτορα να τηρεί τις γραφές, τις αποφάσεις των συνόδων και το Ρωμαϊκό νόμο. Και ο Βασίλειος ο Α΄ αναγνώρισε την κυριαρχία του νόμου με φρασεολογία πιο έντονη.

Στα διάφορα νομοθετικά έργα της εποχής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας η επίδραση του χριστιανισμού είναι φανερή. Η εκκλησία στο τέλος είχε αρχίσει να κάνει αισθητή την παρουσία της στη νομοθεσία. Επί Λέοντα Στ΄ είχε νικήσει τον ίδιο Αυτοκράτορα στο ζήτημα του γάμου. Οι απόπειρες του Νικηφόρου Β΄ να περιορίσει τα υπέρ της εκκλησίας κληροδοτήματα δεν είχαν επιτυχία. Επί Κομνηνών απέκτησε το δικαίωμα να δικάζει περισσότερες υποθέσεις στα δικαστήριά της και η τάση για τη διεύρυνση της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας έγινε μεγαλύτερη.

Η δύναμη της εκκλησίας λοιπόν απέρρευε ως ένα σημείο από την υποχρέωση του Αυτοκράτορα να τηρεί τους νόμους. Ωστόσο η πραγματική της δύναμη αποκτήθηκε με την έλξη της διδασκαλίας της, που έλυne οξύτατα κοινωνικά προβλήματα της εποχής, με την οργάνωσή της και την οργάνωση του μοναχικού βίου και τέλος με την παρουσία της και τη φιλανθρωπική της δράση. Στη Δύση η απουσία της δύναμης του κράτους έδωσε δύναμη στους Πάπες και η οργάνωσή της εμποτίστηκε με τις κοσμοκρατορικές παραδόσεις του τόπου. Οι ιστορικές συνθήκες εκεί της επέτρεψαν και την κοσμική εξουσία. Αντίθετα στην Ανατολή η παρουσία ισχυρού κράτους, η Ρωμαϊκή παράδοση, που είναι « προϊόν εισαχθέν εκ του εξωτερικού», ο ντόπιος ελληνισμός είχε άλλες παραδόσεις, ελευθερίας και αυτονομίας που διαπότισαν και την οργάνωση της εκκλησίας.

Η εκκλησία στην Ανατολή έκανε πολύ διαφορετική χρήση της δύναμής της, ούτε ταπεινώσε Αυτοκράτορες, όπως ο Αμβρόσιος Μεδιολάνων το Μ. Θεοδόσιο, ούτε ποτέ Πατριάρχης καθαιρέσε Αυτοκράτορα, αλλά αντίστροφα. **Από το 379 μέχρι το 1451 επί συνόλου 122 Πατριαρχών 53 καθαιρέθηκαν και απ' αυτούς οι 36 κατ' απαίτηση των Αυτοκρατόρων.** Βέβαια σε δογματικά ζητήματα ο Πατριάρχης ήλθε σε σύγκρουση με τον Αυτοκράτορα, αλλά καθαιρέθηκε αυτός. Όταν ο Αυτοκράτορας προέβαινε σε αντικανονικές πράξεις, δεν καθαιρούνταν, αλλά μπροστά στην αντίδραση της παντοδύναμης εκκλησίας υποχωρούσε και ματαιώνονταν τα σχέδιά του.

Στο σύνολό του ο Αυτοκρατορικός έλεγχος απέναντι στην εκκλησία ήταν ήπιος. Οι Αυτοκράτορες δεν είχαν μεγάλη ανάμιξη στις υποθέσεις της εκκλησίας. Μερικοί δυναμικοί Πατριάρχες οργίζονταν με τον καισαροπαπισμό, αλλά ακόμα και ο Φώτιος έπεσε, όχι τόσο γιατί προκάλεσε τον Αυτοκράτορα, όσο γιατί βιάστηκε να εφαρμόσει μια δική του εκκλησιαστική πολιτική, ο Χρυσόστομος γιατί επέκρινε τα ήθη της Αυλής, πράγμα που, πολύ λογικά, το θεωρούσε ότι ήταν της αρμοδιότητάς του, και άλλοι πάλι αυτοκράτορες εκθρόνισαν Πατριάρχες, όπως το Γερμανό ή τον Αρσένιο, κυρίως επειδή αντιτάχτηκαν σε πράξεις με τις οποίες θεωρούσαν ότι ο Αυτοκράτορας πρόσβαλλε την εκκλησία ή το δόγμα. **Μόνο ο Μιχαήλ Κηρουάριος, που φορούσε ερυθρά υποδήματα και ισχυριζόταν ότι ανεβάζει και κατεβάζει Αυτοκράτορες, έβαλε σκοπό να ελευθερώσει τελείως την εκκλησία από τον έλεγχο του κράτους.** Οι φιλοδοξίες του όμως θεωρήθηκαν αλαζονικές και ανεφάρμοστες.

Από τον 5^ο αιώνα που η Αυτοκρατορία θεωρούσε τις αιρέσεις έγκλημα εναντίον του κράτους, οι κρατικές αρχές λάβαιναν μέτρα εναντίον τους και όχι η εκκλησία. Εξάλλου αίρεση ήταν επίσημα η μη αποδοχή ενός οποιουδήποτε από τους κανόνες των οικουμενικών συνόδων.

Στο σύνολό της η Βυζαντινή εκκλησία ήταν προσαρμοσμένη στις περιστάσεις και στην εποχή. Είχε βέβαια τις σκοτεινές της περιόδους · άλλοτε ήταν ένα άψυχο τμήμα του κράτους, ενώ άλλες πάλι φορές έφτανε στο άλλο άκρο, και συχνά κινδύνευε να χαλαρώσει η πειθαρχία της από την αναρχία. Γενικά όλοι στην εκκλησιαστική ιεραρχία πήραν στα σοβαρά το ρόλο τους, του φύλακα της συνείδησης της Αυτοκρατορίας και κατάγγελλαν χωρίς φόβο τις φαυλότητες των υψηλών προσώπων. **Εκτός εξαιρέσεων κατά τις οποίες η εκκλησία απειθαργεί στην πολιτεία ή η πολιτεία επιβάλλει τη γνώμη της στην εκκλησία, συνήθως η εκκλησία συνεργάζεται με την πολιτεία.** Ο δικέφαλος αετός σαν σύμβολο ως ένα σημείο περικλείει αυτή τη συνεργασία κράτους και εκκλησίας.

Το Αυτοκρατορικό πολίτευμα, σύμφωνα με το οποίο ο Αυτοκράτορας, που τον είχε εκλέξει η σύγκλητος, ο στρατός, ο λαός της Κων/λης, για να είναι τοποτηρητής του Θεού, αλλά συγχρόνως να κυβερνά σύμφωνα με τους ρωμαϊκούς νόμους, ήταν σε πολλά σημεία παράλογο και ελλιπές, είχε όμως το ύψιστο και ουσιαστικό προσόν, ότι ήταν εφαρμόσιμο. Η αποτελεσματικότητά του φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι, ενώ στη Δύση παρουσιάστηκαν απειράριθμοι συγγραφείς για να εξετάσουν τα δύσκολα προβλήματα της εκκλησίας και του κράτους, των Αυτοκρατόρων, των Βασιλέων και των Παπών και των αμοιβαίων σχέσεών τους, το Βυζάντιο για αιώνες ολόκληρους δεν έδωσε ούτε ένα θεωρητικό της πολιτικής. Το πολίτευμα δούλευε πολύ καλά ώστε να είναι περιττές οι θεωρητικές αναζητήσεις. Αυτό λοιπόν το πολίτευμα λειτούργησε έτσι ώστε να καταστεί η εκκλησία ένας από τους σπουδαιότερους συντελεστές της διαμόρφωσης του Βυζαντινού πολιτισμού και της Βυζαντινής ιστορίας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 📖 Πανεπιστημιακές παραδόσεις καθηγητή Γεωργίου Ι. Θεοχαρίδου τεύχη: 1(σελ.75-98), 2 (σελ.38,42-47), 3(σελ.2), 4(σελ.31-32), 5(σελ.205-212),7(σελ.577-581), 8(σελ.48-49, 50,52) Θεσσαλονίκη 1970.
- 📖 Steven Runciman: Βυζαντινός Πολιτισμός, Ο.Ε.Δ.Β. Αθήνα 1979 (σελ.62-84, 119-147).
- 📖 N. H. Baynes- H. Moss: Βυζάντιο, Ο.Ε.Δ.Β. Αθήνα 1981 (σελ.32-47).
- 📖 Η Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ, Εκδόσεις Μέλισσα, Τόμος Β΄ 1967 (σελ.698-702)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1-02-2006

ΨΗΝΑΣ Ι. ΠΑΥΛΟΣ : Καθηγητής Φιλολόγος 3^ο Ενιαίου Λυκείου Ιωαννίνων- «Επιφανείου Σχολής».